

«ЖАЗУ ТІЛІ» - ТАРИХҚА ДЕЙІНГІ АДАМЗАТ
ТАРИХЫН ЗЕРТТЕУГЕ СЕРПІН"LANGUAGE OF WRITING" IS A BREAKTHROUGH IN
STUDIES OF THE MANKING PREHISTORY

Tastanbek SATBAI*

Kulpash ILYASSOVA**

Öz

1975 жылы Алматы қаласында жарыққа шыққан ақын, ғалым және қоғам қайраткері Олжас Сүлейменовтің «Аз и Я» кітабы ресейлік және советтік тарих ғылымында ғасырлар бойы қалыптасқан стереотиптерге қарсы бағытталып, ресми кеңестік ғылым жетекшілері оны пантүркішілдігі үшін кінәлаған еді. Осы кітаптың жалғасы іспеттес автордың «Жазу тілі» («Язык письма») кітабы 1998-жылы Қазақстан егемендік алған жаңа тарихи және саяси жағдайларда жарыққа шықты. О.Сүлейменов бұл еңбегінде өзінің тарихқа деген соны концепциясын аяқтайды, әлемдік тарих пен тілтану ғылымында қалыптасқан «үндіеурпеистиканың» негізгі қағидаларына қарсы шығады. Мақалада О.Сүлейменовтің тілдің түп-төркінін ашуға бағытталған «ядролық лингвистикасы» мен үндіеурпеистиканың негізін құрайтын Фердинанд де Соссюрдің тілтанудағы тұжырымдамалары салыстырыла қарастырылады. Автордың тарихқа дейінгі адамзат қоғамын зерттеудің кейбір аспектілеріне қатысты пікірлері де фундаментальдық сипатта. Сондай-ақ, адамзаттың алғашқы тасқа қашалған жазуларындағы таңбалар әлемін түсіндіруі де сонылығымен көзге түседі. Айталық, О.Сүлейменовтің неандерталь адамдары мен *Homo sapiens* – саналы адамдарының алғашқы діни түсініктеріне қатысты пікірлері қазіргі зерттеушілердің назарын аударуға тиіс. Зерттеуші неандерталь адамдар Айға табынушылар еді, ал саналы адамдар Күнге табынушылар болғанын жеткізеді. Олардың арасындағы қантөгіс қақтығыстар жаңа заманғы діни соғыстардан кем болған жоқ дей отырып, неандерталь адамдарының тарихи сахнадан кетуінің себептерінің кейбір аспектілерін қарастыруы назар аударарды. Орасан зор тарихқа дейінгі материалдарды ой елегінен өткізе отырып, автор алғашқы географиялық ашулардың тарихқа дейінгі бағыттарына қатысты ғылыми негізді болжам айтады. «Шығыс-Батыс» дихотомиясының өркениет дәуіріндегі даму сатысында емес, тарихқа дейінгі қоғамда пайда болғанын дәлелдейді.

Anahtar Kelimeler

үндіеурпеистика, тілтану, Олжас Сүлейменов, «Жазу тілі», «ядролық лингвистика», адамзат, тарихқа дейінгі қоғам, «Шығыс-Батыс» дихотомиясы

Keywords

Indo-European studies, linguistics, Olzhas Suleimenov, "Writing Language", prehistoric society, humanity, "nuclear linguistics", East-West dichotomy

*Doktor of Historical Sciences
Associate Professor. Korkyt Ata
Kyzylorda State University
dastan.satbai@mail.ru
ORCID: 0000-0002-0697-7686
Kızıldorda /KAZAKİSTAN

**Candidate of Historical Sciences
Associate Professor. L.N.Gumilyov
Eurasian National University
kulpash_66@mail.ru
ORCID:0000-0002-6439-5983
Nur-Sultan/ KAZAKİSTAN

Gönderim Tarihi: 31/08/2020

Kabul Tarihi: 08/06/2021

Abstract

The book of the poet, scientist and public figure of Kazakhstan Olzhas Suleimenov, published in 1975 in Almaty, was aimed at centuries-old stereotypes in Russian and Soviet historical science, for which the Soviet

science officials accused the author of “panturkism”.

As a continuation of this book in 1998, O. Suleimenov publishes a new book “Language of Writing”, in the new conditions of Kazakhstan’s independence. O. Suleimenov completes his original concept on world history, substantiates a new concept this time aimed at the basic principles of “Indo-European studies” in linguistics, which now dominates linguistics and world history in this book. The article deals with the new “nuclear linguistics” by O. Suleymenov, which contributes to the word genetics, and analyzes the concept of Ferdinand de Saussure in linguistics, which is the foundation of Indo-European studies.

The author’s views on several aspects of prehistoric society research are fundamental. Thus, we can distinguish his interpretation of the world of the first symbols in the inscriptions on the stone. Special attention of modern researchers should be drawn to the views of O. Suleimenov on the religious beliefs of primitive people-Neanderthals and Homo sapiens (wise man), assertions that Neanderthals were worshippers of the Moon, and wise man was a worshipper of the Sun. The author claims that the bloody conflicts between them were no less violent than the religious wars of the modern period and draws attention to the probable reasons for the extinction of Neanderthals from the historical scene. Analyzing the vast collection of materials of the prehistoric period, the author puts forward a scientifically based hypothesis on the formation of the main directions of the first geographical discoveries in prehistoric times. It also proves that the appearance of the “East-West” dichotomy occurs not at the stage of development of the civilizational process, but during the period of prehistoric society.

GİRİŞ

Ақын, ғалым және қоғам қайраткері Олжас Сүлейменов өткен ғасырдың 60-жылдарынан тарих және тілтану бағытындағы ізденістерімен танымал болған тұлғалардың бірі. 1975 жылы жарық көрген ақынның «Аз и Я» кітабы орыс және кеңес тарихында қалыптасқан ғылыми стереотиптерге қарсы бағытталып кеңестік ғылыми және қоғамдық пікірде үлкен сілкініс тудырған болатын. Оның негізгі қағидалары, әсіресе кеңестік ресми ғылым өкілдері тарапынан өткір сынға ұшырағанымен қоғамдық ортада қызу қолдауға ие болғанды. Парадоксальдылығы сонда уақыттың өтуімен оның кейбір қағидалары кешегі оппоненттері тарапынан қызу қолдауға ие болды. Олар өздерінің мақалаларында О. Сүлейменов ұсынған болжамдарды молынан пайдалана отырып «жаңалықтар» ашумен әуестенді. Ноғай ғалым-жазушысы Иса Қопаев айтқандай, О. Сүлейменовке сілтеме жасауды қажет деп таппай өздерін алғашқы ашушылар сезінді. Эпигондық - заңдылық, бірақ оның мерзімі болады. Өкінішке орай кезінде мамандар саяси себептермен кітаптың «Игорь полкі туралы жырға» арналған бірінші бөліміне (Аз) көп мән берді де «Шумернаме» деп аталатын екінші бөліміне (Я) жеткілікті мән бермеді. Бөлімде автор әлемдік тарихтың іргетасы іспетті тілтану ғылымындағы «үндіеуропеистика» саласына пунктирлі экскурс жасап шыққан еді. «Жазу тілі» сол нобайлардың заңды жалғасы ретінде 1998 жылы жарыққа шықты. Еңбекте автор үндіеуропеистиканың теориялық және методологиялық мәселелерін талдай отырып оған өзінің «жаңа лингвистикасын» қарсы қояды. Дәстүрлі үндіеуропеистиканың басты әдіснамалық қателіктерінің бірі «фонетика заңдары» абсолюттендіріліп, морфологиялық материалдарды қағажу қалдыруында еді. О. Сүлейменов бірегей лингвистикасының мықты инструментарийлері, жетілідірілген кәсіптік құралдары мен әдіс-тәсілдері арқылы адамзаттың тарихы дейінгі кезеңіне сенімді шығады. Дегенмен бұл жолы да кітаптың «жолы болмады». Шыққанына 20 жылдан астам уақыт өтсе де ресми мамандар тарапынан толыққанды рецензиялар жарық көрген жоқ. Біздің шағын мақаламыз осы олқылықтың орнын толтыруға бағытталған харекеттеріміздің бірі ғана.

Зерттеу жұмысының мақсатына сәйкес компаративтік, герменевтикалық, лингвистикалық-тарихи талдау негізінде жинақтау, жүйелеу, бірізділік, сараптау мен қатар логикалық ой қорыту, тарихи салыстыру мен хронологиялық-проблемалық, абстрактілік және нақтылық сияқты ғылыми танымның әдістері мен тәсілдері қолданылды. Тарихи тұлғаның жеке мәдениетінің желісін тауып, гуманистік кредосын бағамдау үшін тарихи-философиялық тұжырымдамалық талдау әдісі де қажет болды. Сондай ақ тарихқа дейінгі адамзат тарихы мен жазуын зерттеуші ғалымдар Э.Церен, Фердинанд де Соссюр және т.б зерттеушілік ұстанымдарымен танысуға тура келді. О.Сүлейменовтың шығармашылық пен қоғамдық қызметіне әртүрлі «центристік» (пантүркизм, панславянизм, сионизм, этноцентризм, советоцентризм) тұрғыда қарауға болмайтындықтан, қазіргі кезеңде танымал өркениеттік тұжырымдамалар

басшылыққа алынып, «адамцентристік» ұстанымдарға пәрмен бердік. Нәтижесінде тарихқа дейінгі тарихтың оқиғалары мен фактологиялық материалдары саясаттандырылмай өркениетті тұрғыда қарастырылады. Әдістемелік негіздемеден – тарихилық, объективтілік және т.б танымның жалпы ғылыми әмбебап ұстанымдарынан көрінген ортақ әдіснамаға сүйендік.

1. Зерттеулер

Олжас Сүлейменов туралы библиография көп екеніне дау жоқ. Оның көпшілігі өткен ғасырдың 60-жылдарынан бүгінге күнге дейін жалғасын табуда. Алайда жоғарыда айтқандай «Жазу тіліне» қатысты еңбектер өте санаулы. Атап айтқанда, В.Акимов, Ә. Балқыбек, Б.Төлеуғалиев және т.б. авторлардың еңбектерінен бөлек зерттеулер кездеспейді. Бұл авторлардың пікірлеріне комплиментарлық сипат тән және барлығы да еңбектің іргетастылығына аса назар аударады. Б.Төлеуғалиев еңбекті «теңдесі жоқ ғылыми еңбек» деп бағаласа, Ә.Балқыбек автордың адамзаттың жұмақта қай тілде сөйлегендігін ашуға тырысқан әрекетіне жоғары баға береді. Г.Бельгердің айтуынша, Олжас Сүлейменовтың «Қыш кітабы», «Аз и Я» сияқты «Жазу тілін» түсінуге өресі жетеін ғалымдар санаулы ғана. Әлемдік және отандық академиялық ортада О.Сүлейменовтың тіл теориясы мен тарихына қатысты жаңа концепциясын ұғыну болашақтың ісі. В.Акимовтың ойынша, О.Сүлейменовтың зерттеу әдістерінің бірін ежелгі пайғамбарлар қолданған хронотоп тәсілі құрайды. Бұл В.Хлебников пен А.Эйнштейннің, Кафка мен Ф.Ницше, Пруст пен Канттың, Молларме мен Сартрдың, Байглер мен Хайдеггердің методтары былайынша айтқанда бұл төртінші өлшемде Декарт жүйесінің уақыт тарапынан өзгерістерге ұшырайтын төрт өлшемді кеңістікті ойлай білу бар шығар. В.Акимовтың пайымынша, бүгінге дейін метатілдің теориясы философиялық деңгейде атүсті ғана қарастырылып, ал тілтану деңгейінде ғылымның күн тәртібінде қойылмағанда, түйіндей келгенде, ғасырлар тоғысында Олжас шығармашылығын зерттеу тартысты болмақ. Мәселе қазіргі тілтану ғылымында үстемдік құрып тұрған Ф.Соссюрдың дәстүрлі лингвистикасы мен О.Сүлейменовтың жаңа «ядролық жаңа лингвистикасы» арасындағы қайшылықтардан туындайды.

Кеңес одағының ғылыми көркемдік және саяси қоғамдық пікірін өзінің ақындық және ғылыми әлеуетімен көрегендікке толы «Аз и Я-сымен» дүр сілкіндірген О.Сүлейменов ғасырдың соңында араға жиырма жылдан астам уақыт салып, келесі бір іргелі туындысы «Жазу тілі» атты кітабымен дүр сілкіндірді. Жаңа еңбек сөз жоқ «Аз и Я-ның» табиғи, заңды жалғасы екені бесенеден белгілі. «Бұл кітап 70-жылдың соңында жарық көруі тиіс еді» - дейді автор, - жиырма жылға кешігудің себебі 1975 жылы шыққан «Аз и Я» болды (Сүлейменов, 1998, 1-3 б.). 80-жылдардың ортасынан басталған елдегі «дүрбелең жылдар» да ақынға қолбайлау болды. Егер «Аз и Я-да» автор орыс және советтік тарих, тілтану және әдебиеттану т.б. қоғамдық ғылымдарында қалыптасқан екі жүз жылдық стереотиптермен ғалымдардың бірнеше ұрпағының өкілдерімен интеллектуальдық күреске түссе, бұл жолы онан да тереңдеп, әлемдік тарих

ғылымын да жаңа заманнан бастап келе жатқан 300 жылдық стереотиптермен күресуге тәуекел етеді (Вопросы и истории, 1976, 147-154 б.).

2. Тіл мен адам ойының шығуы

Адамзат кемеңгерлерінің ғасырлар бойы бас қатырып, шешімін таба алмай келе жатқан проблемалардың бірі - тіл мен адам ойының шығуы төңірегіндегі мәселелер. Сондай жүрекжарды мәселелердің бірі алғашқы адам мен оның тілі қандай болғаны, Жұмақта Адам ата мен Хауа ана қай тілде сөйлегені хаһындағы мәселелер ешуақытта адамзат ойшылдарының көкейінен түскен емес. Оның барысында мың сан жорамалдар айтылды, уақыттың өтуімен олар ірі бедел иелері атынан айтылғандықтан кәдімгі «шындыққа» айнала бастады. Христиандық өркениет христиан дінінен, ал ол өз кезегінде көне еврей тілінің қойнауынан шыққандықтан орта ғасырларда Тауратта киелі тұтылды. Киелі кітап еврей тілінде жазылғандықтан жұмақтағы тілдің еврей тілі болуы мүмкін екендігі аксиомаға айналды. Оның үстіне еуропалықтар үшін жаңа заманда да көне дәуір - антик өркениетінен әрі аспайтын. Демек еуропалық алғашқы жаңа тұрпатты зиялылар үшін барлық тілдер о баста еврей тілінен бастау алған. Тауратта баяндалатын аңыздар мен қазіргі халықтардың ауыз әдебиетіндегі ұқсастықтарды зерттеуші Джеймс Фрезердің айтуынша бұған ең алғаш күмән келтірген ғалым Лейбниц болды. Лейбниц бұл жорамалды үзілді-кесілді мойындамайды: «Бүкіл адамзаттың бастапқы тілі еврей тілі болды деген болжамды 1980 жылы Антверпенде жарияланған кітабында жұмақтағы тіл голланд тілі екендігін дәлелдеуге тырысқан Горопиустың жорамалындағыдай ғана шындық бар. Бір мысқал да артық емес» (Фрезер, 1989, 175 б.).

Ұлттық сана-сезімнің өсуімен Бастапқы тілдің қандай тіл болғандығына қатысты үміткерлердің саны арта түсті. Оған Испанияның баск халқының өкілдерінен бастап Еуразиялық ұлттардың «патриоттық» ғылым өкілдері атсалысты. Ерте Азиялық «патриоттық» ғылым да қарап қалған жоқ. Бастапқыда жұмақта үш тіл: парсы, араб, түрік тілдері болды деген болжам айтылды. Бұған еуропалық күш алып келе жатқан жаңа тілтану ғылымы өзіндік «үштілділікпен» жауап берді. Сөйтіп жұмақтағы «үштілділік» - швед, дат, француз тілдерімен «түзетілді». Ғылыми тартыс XIX ғасырдың басына дейін көкейтестілігін жоғалтқан жоқ. Бұл тартыс белгілі бір дәрежеде қоғамдық ғылымдардың, әсіресе, тілтану ғылымының дамуы деңгейімен түсіндірілетін заңдылықта еді. Өйткені XIX ғасырға дейін адамзаттың тарихқа дейінгі кезеңінен мағлұмат беретін бірден-бір киелі де беделді кітап - Таурат еді. Сондықтан ең көне тіл деп есептелген еврей тіліне біржақты басымдықтар берілді. Алайда бұдан бөлек параллельді тілге, бастапқы «тілдік таңбаларға» деген зайырлы білімдер де жинақталып жатты. Бұл антик заманнан бергі адамзат ойшылдарын қызықтырған мәселе еді. Оған біздің заманымызға дейінгі III ғасырдағы грек стоиктерінен бастап Рим грамматистері едәуір үлес қосты. «Таңба» ұғымы - айтылатындардың (сөздің дыбысы) және білдіретіндердің (мәні, мағынасы) ара-қатынасынан құрылған екіжақты мәнді ұғым да анықталды. Орта ғасырларда бұл дәстүр өзгерістерге ұшыраған жоқ.

Жаңа заманда адам тілінің таңбалары жөніндегі теория В.Гумбольдтың еңбектерінде баяндалды. Ол тіл құрылымының басты әмбебап принципін - мағына мен дыбыстық форма қатынастарының механизмдерін - «таңба заңын» ашты. Оның ойынша бұл бірлік: «Өзара әрекеттесетін тілдік сана мен ойдың дамуы қажеттерінің ішкі ара-қатынасына негізделеді» (Гумбольд, 1984, 127 б.). «Бірақ олар өзара қалай әрекеттеседі, олардың негіздері мен семантикасының үндес болуының себебі, мотивациясы неде екенін стоиктер де тілтанушылардың одан кейінгі барлық ұрпақтары, оның ішінде Гумбольд та түсіндіре алмады» (Сулейменов, 1998, 17-18 б.). XVIII ғасырдың екінші жартысында неміс ғалымдары тіл ғылымындағы жаңа бағыт - салыстырмалы тілтанудың негізін қалады (компаративистика). Географиялық жағынан өте алшақ халықтардың тілдік материалдарының өзгешеліктеріне қарағанда, ортақ ұқсастықтарын тапқан ғалымдар таңқалысты. Әсіресе қазіргі немістік «matter-fater» сөзімен көне үнділік санскрит деп аталатын өлі тілдегі matar-pitar (ата-ана) сөздерінің ұқсастықтары таңқаларлықтай еді. Алғашқы зерттеулердің нәтижелері норма ретінде қабылданды. Туыстық негізгі терминдердің (ата-ана), жекелеген дене бөліктерінің, бірнеше жай сан есімдердің сәйкес келуіне негізделген «тілдердің генетикалық туыстығы» ұғымы енгізілді. Алынған лексикалық ұқсас материалдардың барлығы - «тілдің негізгі сөздік қоры» ұғымына біріктірілді (Гамкрелидзе, Иванов, 1984, 1328 б.).

Бұл теория бойынша «тілдің негізгі сөздік қоры» ешқандай сыртқы әсерге ұшырамастан прототілдік (ата тілдік) дәуірден бері келе жатыр. Ал прототіл ретінде санскрит алынды. Осылайша тіл ғылымында барлық тілдердің бастауы - прототіл, санскрит дейтін үндіеуропеистік теория пайда болды. Ал санскритке дейінгі глоттогоникалық үрдістер (тілдің шығуы мен дамуы), яғни тілдің шығуының себептілігі күн тәртібінен алынып тасталды. Салыстыру үшін айта кетелік үндіеуропеистика санскриттен бастау алғаны сияқты, одан кейінгі түркітануда Орхон-Енисей жазуларынан бастау алып, екі жағдайда да оған дейінгі глаттогоникалық үрдістер ескерілмейтін болды. «Санскритпен әуестенушілік алғашқы үндіеуропеистерді қате теорияға ұрындырды, ол бойынша санскрит үндіеуропалық семьяның ең көне тілі, яғни прото-үндіеуропалық тіл (PIE) - негіз, немесе кем дегенде соған жақын тіл деп жарияланды және соған сәйкес санскриттік нормалардан өзгешеліктер европа тілдерінің барлық нормалары санскритті бұрмалау деп есептелді» (Сулейменов, 1998, 221 б.). Әділдік үшін айта кету керек, алғашқы салыстырмалы тілтанушылар (компаративистер) - глоттогоникалық процестердің прото-үндіеуропалық тілдің шығуына дейінгі процестермен байланысты барлығы туралы болжамдар айтты. Мысалы, А.Шлейхер табиғи организм ретіндегі тіл өмірінің екі кезеңін атап көрсетті: а) тіл өзінің формаларын дамытқан шығармашылық (тарихқа дейінгі) кезеңі және ә) формалардың ыдырап, бұзылуы жүрген тарихи кезеңі.

Мұнымен бір уақытта XIX ғасырдың басында дәлірегі, 1822 жылы француз ғалымы Жан-Франсуа Шампольон көне Мысыр жазуларының құпиясын ашып, адамзат тарихы мен тілінің қайнарларын Таураттан әрі асырды. Таураттағы

көптеген аңыз-деректердің іздері нақты табылып жатты. Мысалы, Таурааттағы Ибраһим пайғамбардың сүйікті жарының төркіні, біздің заманымызға дейін XII ғасырда өмір сүруін тоқтатқан Хет елінің атауы мен орны табылды. Сондай-ақ бір құдайға табыну (монотизм) еврей халқының тәжірбиесінен алынған деп келінсе, ондай әрекеттің Ежелгі Мысырда Эхнатон перғауннан бастау алғандығы белгілі болды. Одан әрі Хет патшалығының ғана емес, одан бұрын өмір сүрген Шумер-Аккад мұралары табылып, адамзаттың тарихи танымы тереңдей түсті (Топан су туралы аңыз). Сөйтіп Таурааттағы көптеген мәліметтердің дені дәлелденіп жатты. О.Сүлейменовтің өзі айтқандай географиялық ашулардың ғасырлары - көне өркениеттердің ашылу ғасырларымен алмасты.

Жаңадан ашылған орасан зор тілдік материалдардың негізінде XIX ғасырдың 70-жылдары Германияда пайда болған салыстырмалы тілтанудың жаңа бағыты – «жасграмматизм» өкілдері тілдің өзінің формаларын дамытқан шығармашылық кезеңі (тарихқа дейінгі кезеңі) мен оның тарихи кезеңі, яғни тілдің формаларының ыдырауы мен бұзылуы кезеңі болғандығын жоққа шығарды. Тіл табиғи организм ретінде қаралмайтын болды. Аты айтып тұрғандай, жас та албырт «жасграмматизм» тарихқа дейінгі кезеңмен босқа арамтер болудың қажеті жоқ деп есептеп, өздеріне дейінгі ортодоксальды ілімді жақтаушыларды: «Сасық шеберханаларынан» тезірек шығып, тірі тілдермен айналысуға шақырды. «Жасграмматизм» бойынша тіл - жеке психологиялық құбылыс, тіл арқылы білдіріп отырылған ұғымдардың барлығы «индивид жанының қойнауында» пайда болады «басқа еш жерде пайда болмайды» (Пауль). Өйткені адамдардың психикалық өмірі бірдей және сөйлеп тұрған адамның дыбыстары мен тыңдап тұрған адамның түсінік комплекстері (шарттары) ортақ. Сондықтан тіл табиғи бола алмайды. Ол қоғамдық белгіленген нәрсе болып табылады. Тілдің қызметі мен өзгеріп отыратын қасиетін (дыбыс пен форма) жасграмматистер тұрақты дыбыстық өзгерістерімен (фонетикалық сәйкестік) және ұқсас өзгерістермен түсіндірді. Тұрақты дыбыстық өзгерістер қарадүрсін механикалық жолмен жүреді және бұл басқа дыбыстық заңдылықтармен соқтығысқан жағдайда жүзеге асырылады. Осылайша тіл ғылымында фонетикалық заңдылық ұғымы пайда болып, ол жүйелі түрдегі жүзеге асырылатын дыбыстық өзгерістерді ғана білдіріп отырды. Шығатын түйін: тіл индивидтің жанында «пайда болғандықтан, оның сыртқы табиғи себептілігі туралы айту мүмкін емес. Басқаша айтқанда, бұдан былай жас грамматистер тек салдарлардағы өзгерістерді анықтап белгілеу, тіркеумен айналысатын болды. Тілдің шығуы себептілігі күн тәртібінен алынып тасталды. Жасграмматизм жалпы тілтанудағы жаңа саты болды, алайда ол тілдердегі фонетикалық және морфологиялық өзгерістерді анықтаумен ғана шешілетін болды. Нақты айтқанда морфология мен лексемалардағы дыбыстық өзгерістер механикалық бұрмалаулар, яғни мән-мағынасыз деп есептелді. О.Сүлейменовтің сөзімен айтқанда, «зат есімнің түрлеріне саналы түрде араласу, килігу мүмкіндігі туралы ой қабылданбады» (Сүлейменов, 1998, 20 б.).

Осылайша тілдің тарихқа дейінгі дәуірінің материалдары есепке алынбай, тарихи дәуірдің «беделді тілдерінің» (санскрит) рөлі дәріптеліп олардың

формалары бастапқы деп алынды. Бұл өте қолайлы тіл ғылымы болды. Лингвистиканың ендігі міндеті күрт жеңілдетілді және біруақытта формальді түрде орасан зор жаңа, жеңілдетілген зерттеу нысандары пайда болды. Алайда бұл ілімге күмәнданған тілдің төркіні тарихқа дейінгі «таңбалар жүйесінде» деп қабылдап, «тілдік таңбалардың» себептілігі төңірегінде ізденістерін жалғастырған тілтанушылардың өкілдері ХХ ғасырдың алғашқы онжылдықтарында пайда болды. Бірақ Ф.Соссюрдің лингвистикасының пайда болуымен, бұл бағыттағы ізденістер біржолата тоқтатылды. «Жасграмматистердің» ілімін бір жүйеге келтіріп ғылыми концепцияға айналдырған Ф. де Соссюрдің өзі «жасграмматистердің» жаңа буынының өкілі еді. Оның негізгі постулаты «тілдік таңба еркін белгіленеді» яғни себепсізден себепсіз, қай тіл қалай белгілегісі келсе солай белгілейді. Бұдан тілдер о баста бірі-бірінен байланыссыз тарихи кезеңде сахнаға шығып, тарихи дәуірде ғана өзара ықпалдасты деген біржақты және түпкілікті тұжырым жасалды. Сөйтіп адамзаттың тарихқа дейінгі дәуірі мәдениетінің орасан зор қатпарлары, алғашқы адамдардың рухани-психологиялық өмірінің эволюциясын білдіретін, олардың таңбалар әлемінің материалдарының сырын ашу бағытындағы негізгі жұмыстары тоқтатылды.

Ф.Соссюрдің мынадай сөзі бар: «Тілдік таңба еркін белгіленеді». Басқаша айтқанда, себепсіз, дәлелсіз! Кітапты қазіргі лингвистиканың Инжілі еткен ең бастысы осы. Ол кеңестік басылым құрастырушыларының айтуынша «тілтану тарихында жаңа дәуірді бастап берген». Ф. Соссюрдің «даналық идеясын» түсіндіру мен дамытуға үш мыңнан астам еңбек арналды» - дей келе О.Сүлейменов тілтануда соссюризмді тудырған объективті және субъективті себептерді ашып көрсетеді. Біз оқырмандардан кешірім сұрай отырып, ақынның ой-толғамдарының барысынан ұзақ үзінді келтіруге мәжбүрміз.

«Бұл құбылысты оны тудырған уақыттан тыс бөліп алып қарауға болмайды. ХІХ-ХХ ғасырлардың өтпелі кезеңінде мәдениет дағдарысты бастан кешті. Жаратылыстану ғылымдарындағы жаһандақ ашылулармен ынталанған техникалық революция бірте-бірте өнер мен қоғамдық ғылымдарды елеулі түрде кейінге ығыстыра бастады. Археологияның алтын ғасыры аяқталды. Тарихнама негізгі азығынан айрылы бастады. Фотография мен киноның дамуы сурет өнеріне соққы берді. Қайта өрлеу дәуірінен келе жатқан көркемдік дәстүрлерге де. Бұған жауап - торығу үстінде авангардизм деп аталған абстракциялық живопись пен скульптура болды. Жаңа құндылықтарды қоғамның қабылдамауы суреткерлердің өздерін кемшін сезінуінің айрықша формасын тудырады: менменсіген модерн «өнер - өнер үшін» деген теориямен бұқара тобырдан бөлектенді. Мұндай қасіретті уайым мәдениеттің басқа салаларына тарады. Ақындар «піл сүйегінен жасалынған мұнараларына» кіріп алып, тек өздеріне түсінікті ақындық тілдерде жаңа шығармаларын жазды. Театрлар «натуралистік» пьесаларды ойнаудан бас тартты. Қиын символикаға толы қабылдауға келмейтін спектакльдер пайда бола бастады. Модерн өнерінде нормаға айналған авторлардың озбырлығы барлық гуманитарлық ғылымдарға, оның ішінде философия мен саясатқа да ықпал етті. Осындай атмосферада тілтануда да революциялық ілімдер туды. Солардың

бірінен «лингвистика - лингвистер үшін» қағидасының берік негізін қалаған «соссюризм жасалынды» (Сулейменов, 1998, 24-25 б.).

Қорытындылай келгенде, лингвистикалық ізденістердің аясы күрт тарылды. О.Сүлейменовтің бейнелеп айтқанындай тілдердің барлық бәйтерегінің түп тамырлары мен дің бағандары зерттелмей, тек бұтақтары, жашырақтарының сыбдыры зерттеліп, лингвистер тек сөз тарихының жоғарғы қабаттарында әуре-сарсаңға түсті. Түркітану Орхон-Енисей жазуларынан әрі аспады, қазіргі еуропалық тілдер латын тіліне, ал ол прототіл санскритке барып тірелді. Славян тілдерінің және т.б тілдердің тағдыры да осыған ұқсас. Өйткені олардың барлығы арғы тілде «еркін белгіленіпті». Мысалы әділдік үшін айта кету керек, адамзаттың о бастағы бір тілінің болғандығы туралы болжамдар әр кез қылаң береді. Бірақ олар дәлел ретінде бұрынғысынша ұқсас лексикалық материалдарды іздеп тауып, тізімін жасап әуре-сарсаңға түсуде. Оның үстіне о баста адамзатқа ортақ тіл болды ма деген сауал сонау пайғамбарлар заманында-ақ көтерілген. Оған Таураттағы Вавилония мұнарасы жайлы аңыз да куә. Шынында да қазіргі тілмен айтқанда «ұлтаралық қатынастардың» тәжірибелері ілкі Вавилония өркениетінде де болған. Аңыз бойынша тоқшылық заманды көтере алмаған адамзатты құдай тағала қас-қағым сәтте бірінің тілін бірі түсінбейтін әртүрлі тілде сөйлейтін етіп жазалайды. Осы бір шешуші оқиғаға дінтанушылар тарапынан екі түрлі көзқарас бар. Біріншілері адамдар төбесі көкке тиетін мұнара жасауға тырысып, құдайдың шамына тиді, сөйтіп өздерінің өркөкіректігі үшін жазаланды десе, екіншілері құдай адамдардың даналығын сынап көргісі келді дейді: әртүрлі тілде сөйлеп, әртүрлі мәдениетте болатын адамдар өзара тату да ынтымақты, өздерінің ұлттық бояуларын жоғалтпай өмір сүре алар ма екен? Өкінішке орай адамдар алғашқы құдай сынағынан өте алмады... Бүгінгі жаһандану заманында бұл «құдай сабағы» барлық тілдер мен мәдениеттер үшін өзектілігін жоғалтқан жоқ.

3.«Атомарлы лингвистика»

Адамзат баласының діні мен ғылымы қанша бас қатырса да шешімін таба алмай келе жатқан басты мәселеге О.Сүлейменов басқа кырынан келеді. Адамзаттың о баста бір бастаудан шыққандығын және олардың тілінің бір болғандығын ақын өзінің «атомарлы лингвистикасы» арқылы дәлелдейді. Құдайдың өзі қойған жұмбақ сауалдар жауабының шешімін жеке дара табуға әрекеттену астамшылдық болып көрінуі мүмкін. Алайда қазақ ақынының әлемдік ресми ғылымның өкілдерін жеңуі бір емес, бірнеше рет болған жағдай. «... Жер бетінде бүкіл адамзатқа ортақ біртұтас түпкі тіл болған... адамзат бір тамырдан тарайды (Адам ата мен Хауа ана), - дейді О.Сүлейменов. - Мен ондаған жылдар бойы айналысқан сөздіктердің, археологияның, палеографияның, этнологияның материалдары мені бұлжытпай осындай қорытындыға алып келді. Оны тек қана лингвистика немесе антропологияның мағлұматтарымен негіздеу мүмкін емес. Мәдениетті, оның барлық мың-сан күрделі комплектілерін жасайтын басты факторлар ілкі иероглифтер мен тіл екеніне менің көзім барған сайын жетті. Олардың белсенді өзара әрекеттесу актілері адам мен оны қоршаған дүниеде адамилықты қалыптастырды. Алғашқы жазу таңбасынан гомосапиенстің тарихы

басталады. Бұл оқиға менің ойымша экватор маңайындағы климаттық белдеуде, ай аспан қара теңізінде жүзген қайықтай болып көрінетін Орталық Африкада өткен болуы керек. Кіші адамзат (мүмкін бірнеше жүз адам ғана), Бастапқы дәуір... Бұдан ондаған немесе жүздеген мың жыл бұрын, палеолит - ежелгі тас ғасыры. Бірнеше еліктеуіш сөзден тұратын ортақ тіл. «Сөйлейтін» жануарлардың ортақ жазу символдары. Ирелендеген желі сызық - «жыланға» еліктеу (ш-ш; с-с), мүйіз бейнесі - «бұқа» (му-у)... (Сулейменов, 1998, 33 б.)

Шынында да фантастикалық жорамал. Кітаптың жанрына автор ғылыми көпшілік деп айдар таққан. Бірақ бұл адамзаттың тарихи тілдерінің жүйесінен бөлек, тарихқа дейінгі Кіші адамзаттың таңба тілдерінің жүйесін, оның генезисін қарастыратын мүлде тосын метатілдік поэма. Қоғамдық ғылым өкілдерінің барлығын бей-жай қалдырмауға тиісті бұл еңбек әзірге түсінушіліктен гөрі таңырқауды тудырып отыр. Тілтанушылар мойындамағанға ұқсайды, бірақ бұрынғыдай жапа-тармағай сынауға қауқар жоқ. Бұл да түсінікті. «Аз и Я-ның» ащы сабақтары... Дәстүрлі лингвистика қобалжу үстінде. Археологтар дәрменсіз. Саясаткерлер мен философтар да үнсіз. Өйткені лингвистикалық философия дәстүрлі тілтану деректеріне сүйенетіндіктен абстракциялық конструкциялармен әуре. Бүгінгі күнге дейін Кіші адамзаттың шығармашылық таңбалар әлемінің тарихы қарадүрсін түсіндіріліп келді. Бір ғана мысал, әдетте тарихқа дейінгі адамдар салған жануарлар әлемінің суреттері, жануарлар денесіне салынған найза жарақаттары т.б. олардың аңға шығар алдындағы дуалы жаттығулары деп түсіндірумен шектеледі, яғни мәселе бір, әрі кетсе екі өлшеммен қарастырылады. Алайда мәселеге үш-төрт өлшеммен, жинақтай келгенде кеңістіктік уақыт өлшемімен қарап дағдыланған О.Сүлейменов Кіші адамзаттың тарихына деген мұндай қарадүрсіндікпен келіспейді. Тақырыпқа қатысты деректер некен-саяқ. Жағдайды күрделендіретін басты мәселе осы. Бірақ өзінің жаңа концепциясын негіздеу үшін О.Сүлейменов пайдаланып отырған тарихи, полеографиялық, лингвистикалық, археологиялық, этнографиялық, философиялық, антропологиялық деректердің де көлемі ұшы-қиыры жоқ, шексіз. Барлық континенттердің, барлық халықтарының, мәдениеттерінің бүгінгі күнгі жанды тілдік деректерімен қоса, өткен өркениеттердің, бүгінде жоқ халықтардың, өлі тілдердің мағлұматтары егжей-тегжейлі пайдаланылып, түсінік берілетіндіктен О.Сүлейменовтің назарынан енді не нәрсе тыс қалды екен деген ой еріксіз келеді. Ақын өзіне дейінгі ғылыми ізденістердің ортақ кемшіліктерін: «жердегі барлық жазулардың бір қайнар көзден шығуы мүмкіндігі туралы ой бірде-бір еңбекте айтылмайды» (Сулейменов, 1998, 41 б.) - деп бірден атап көрсетеді.

Бұдан әрі өзі тұшынған тәжірибелерімен былайша бөліседі: «Идеограммаларға айналған таңбалар - гербтер, эмблемалар, өрнекті бедерлер - бастапқыда құдайлық та, дүниелік те мәнге ие болады, солардың арқасында олардың атауы сөзге айнала бастады. Ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған ілкі иероглифтерді түсіндіре отырып, таңба мен сөздің абыздары жаңа ұғымдарды тудырумен болды, олардан алғашқы білімдер - мифтер, философиялар, ғылымдар, өнерлер түрлене қалыптаса бастады... Бейнелі таңба - сөздің себебі

болды... біз көне таңбаларды іздеп жолға шықтық, шөлді ақиқаттың құлдық саналарын жеңе отырып Мысыр, Шумер мен Қытайдың гүлдей құлпырған мәдениеттеріне жеттік!... Одан әрі аспан шырақтарына деген сенімнен екі ұлы егіз туды - таңба мен сөз кескіні. Олардан адамзат мәдениеті бастау алды, адам мәдениеті де сол еді» (Сулейменов, 1998, 39-40 б.)

Автор екі түрлі себеппен пайдаланған әдебиеттер тізімін бермеуге мәжбүр. Біріншіден, тақырыппен жұмыс істеген ондаған жылдар ішінде бірнеше жүздеген томдарды құрайтын кітаптар мен сансыз көп мерзімдік мақалаларды оқып шыққан. Олардың барлығына түсінік шолу жасау кітаптың оқылуын адам айтқысыз күрделендірер еді. Екіншіден, елестетіп көріңіз, тақырыпқа тікелей қатысты «бейнелі жазу мен тілдің өзара тәуелді дамуына» арналған осы күнге дейін бірде-бір еңбек жоқ, өйткені дәстүрлі лингвистика ең алғашқы көне сөздердің төркінін ілкі таңбалардың, иероглифтерден бөлек алып қарастырады. Ақынның ойынша, алғашқы таңба және ауызша суреттелуі, атауы сөз болған. Бұл құдайдың эмблемасы мен оның атауы болды. Ал бұл үдеріс қалай жүрді? Бұл орайда «ядролық лингвистің» салқын қанды математикалық ойлауы мен ақынның көркемдік дарынының елестету құдіреті тамаша ұштасады. Ақын ғылыми логикасымен өзіне тән көркемдік құралдар арқылы ең алғашқы мылқау адам тектес тіршілік иелерінің рухани өміріндегі үдерістерге сенімді енеді.

Тарихи дерек бойынша географиялық жағынан бір-бірінен өте алшақ көне халықтардың (Мысыр, Шумер, Қытай, Майя,) ілкі иероглифтеріндегі алғашқы таңбалар айна қатесіз ұқсас, ол аспандағы ай таңбасы болып, былайша берілген $O = \Theta = \text{Ай}$. О.Сүлейменовтің ой толғамынша алғашқы адамдарға алғашқы геометриялық фигураны «салғызған» оның ұлы ұстазы - табиғат ана болды. Бүгінгі антропология, археология ғылымы дәлелдеп отырғанындай Африканың экваторлық маңайындағы адамзаттың бастапқы мекенінің алғашқы адамдары құдай ретінде нендей құдіреттерге табынуы мүмкін. Сөз жоқ жер бетіндегі тіршіліктің қос көзі іспетті Күн мен Ай болуы мүмкін. «Гуманойд - гомосапиенске қарай бірінші қадамды басын көкке жіберіп Африка аспанының қара тақтасындағы алтын бормен сызылған таңбаны көргенде емес, оны құмға саусағымен сызып көшіргенде жасады. Сонан соң дымқыл саз балшыққа таяқпен қайтадан салды. Ай көктің апшысын қуырып оттай қызған күнге қарағанда графикалық жағынан мәнерлі, Айға көзді талдырып, сығырайтпай-ақ ұзақ бақылауға болады, - дейді О.Сүлейменов. - Күнге қарай алмайсың. Бастапқы дәуірдің, Кіші адамзаттың ақындары әлемнің айна қатесіз қарама-қарсылықтардан тұратынын білді: түн-күндіз, жоғары-төмен, салқын-ыстық. Сөйтіп, осы бір қосжұптылық, қосжыныстылық жүйесіндегі мейірімді дана рөлі, барлық тіршілік атауының ата негізі - түнгі шырақ болып көрінді» (Сулейменов, 1998, 41-42 б.).

Адамдар айға табынып, оның көктегі орналасуына қарай бірнеше графикалық кескінін құмдауытқа сызып, бейнелі сызықтар Ай-құдайды білдірді. Сызық бейнелер де киелі болып, адамдар оған табынды. Ол кезде уақыт түнмен өлшенген болатын «күн» ұғымы кейіннен күнге табыну дәуірінде шыққан деп

ақын ғылыми негізді болжам айтады. Бүгінде біз бір күн немесе бірнеше күннен кейін деп уақыт мерзімін санамақ, алғашқы адамдар бір күн немесе бірнеше күннен кейін деп санағаны анық. О.Сүлейменов алғашқы Ай таңбаларының барлық бейнеленулерінің эволюциясын мұқият зерттей отырып, түсініктеме беріп тарқатады. Әлемнің жұптылығын, қосжыныстылығын ұғынған адам баласы үшін Ай аталық бастама болды. Ал аналық бастама кім болуы мүмкін және біздің галактикамыздың ондаған миллиард жұлдыздарының ішінен қайсысы жұп серік болуға лайықты деген сауал туады. «Әрине Шолпан жұлдызы, - дейді ақын. Ол - ең жарқырап тұрғаны, күн батқан соң және айдың көрінер алдында көкжиекте пайда болады. Мән-мазмұны жағынан күндізгі үшінші шырақ, ал түнде - екінші. «Ай мен Шолпанға» - табыну пайда болды. Жаңа семантиканы атап көрсету үшін оған сәуле нүктелері салынды... Осы бір нақты графикалық жұпты ұғына отырып, абыздар адамзаттың ғарыштық ата-аналары - «Ай мен Шолпан» туралы алғашқы сюжеттерді жасады» (Сүлейменов, 1998, 44-45 б.).

Ай - аталық бастама, оның адамдар салған кескіні ☾ мүйізге ұқсас, демек «мүйіз – ай». Енді Шолпан жұлдызының белгісі нүктелер бұқа мүйізінің үстінен түсіп тұр ☹. Бұқа басында туылған әйел сұлулығы - құдайдың, құдай-анамыз, яғни түпкі анамыз. Шолпан жұлдызының табуистикалық балама атауы. О.Сүлейменов барлық алғашқы таңбалар мен олардың дыбысталуындағы Ай мен Бұқа сөздері аталуының айна қатесіз ұқсастығын осылайша тарқатады. Шынында да ұқсастық таң қаларлықтай. Географиялық жағынан өте алыс, ең көне халықтардағы аталған атаулардың ұқсастығы адам сенгісіз. Бұл әрине кездейсоқтық емес. Ақын «Бұқа» бейнесінің палеолит пен неолит аралығындағы бейнелеу эволюциясы арқылы басқа да таңба символдарды мейлінше нанымды, әрі дәлелді тарқатады да адамзаттың алғашқы сөзінің дыбысқа еліктеуіш сипатта, нақты айтқанда бұқаға еліктеуіш сипатта: му-у, муа болғанын дәлелдейді. Сондықтан түнгі шырақ - Ай мен оның жердегі бейнесі Бұқаның атаулары бірдей ☾ - му-1. Бұқа 2. Ай. Ақынның ойынша «бұқа» өзін акустикалық, дыбыстық жағынан бейнелей алады. Оның табиғи «сөзі» оның атауына айналды. «Дыбыс шығарушы объектінің атауын (Бұқаның), мылқау, өзін атауға қабілетсіз объектіге көшіру (Айға) - бұл мәдениет үшін бірінші және өте маңызды қадам еді, - дейді О.Сүлейменов. - Демек мынандай желі құрай аламыз: 1.Тіл дамуының алғашқы сатысы - дыбысқа еліктеушілік. 2.Таңба-жазу дыбысталған графикалық белгіге сырттай ұқсас тылсым объектілерді атауға мүмкіндік берілді. Осылайша негізгі сөзжасаушы модельдің схемасы пайда болды: «Таңба - атауы - таңбаны түсіндіру = сөз - ұғым. Бірдебір тіл осы механизмсіз түзілген емес. Барлығы да алғашында бастапқы иероглифті білді, басқаша болғанда қалыптаспаған болар еді» (Сүлейменов, 1998, 49-50 б.). Сонымен Бұқа адамзатты тудырушы тотем-жануарға айналды, сонан соң жұбы Сибирға табыну жалғасын тапты. Соған сәйкес бастапқы дәуірдің екі дыбыстық диалектісі: М және Б диалектілері болды.

Му-у мен Бу-у-дан бастау алған адамзат тілі басқа да күрделі дыбыстарды атауға еліктей отырып, өзінің тілдік аппаратын жетілдірді. Шөпқоректі тотемдік жануарларға еліктеп адам баласы вегетериан болды, ал кейінірек жыртқыш

тотемдерге еліктеп, етпен қоректенетін болды. Бірақ екі типтегі «ұстаздарынан» асып түсіп, малды да қолға үйретті. Уақыттың өтуімен сан жағынан да өскен адам баласы экватор ендіктерінен шығып, құдайландырылған шөпқоректі жануарлардың соңынан шөбі шүйгінді де шырынды солтүстік ендіктерге қарай тарай орналаса бастады. Солтүстік ендіктердегі Айдың аспан көкжиегіндегі орналасуы өзгерді, соған сәйкес адам баласының қолынан шыққан таңбаларының кескіні де өзгеріп отырды. Соңында табиғаты қатал солтүстік ендіктерде Айға деген қатынас та өзгерістерге ұшырады. Ай бұрынғысынша түнгі шырақ болғанымен енді адамдарды жылытып, қамқор бола алмады. Суық ауа-райы жағдайында Айға қарағанда адамдарды жылытатын күндізгі аспан шырағы Күн шуақты да мейірімді болды. Солтүстік аймақтарға бойлай орналасқан Айға табынушылық Күнге табынушылықпен алмасты. Оңтүстік аймақтарда адамдарға ібілістей көрінген Күнге табыну үрдіске енді. Ендігі құдіретті жаратқан ие - Күннің өзі. Керісінше кешегі Ай Құдай енді ібіліске айналды. Бұл үдерістің хронологиялық шеңберін дәл айқындауға бола ма? «Сананың бір формасының келесісіне өту мерзімін бізге үйреншікті хронологиялық шеңберге сыйғыза алмайсың, - дейді О. Сүлейменов», - түнгі шырақ аялаған жерлерден жас адамзат ара үйіріндей көбейіп, көптеген үйірлерге ыдыраған сияқты, мүмкін ондаған, тіпті жүздеген мың жылдықтарда өсіп шыққан болар, бірақ біз объективті химия-физикалық әдістермен анықталған уақыт шеңберінде Еуразиядағы Күнге табыну мәдениетінің алғашқы нышандарын кездестіріп отырмыз. Жоғарғы палеолитте - бұдан 40-30 мың жыл бұрын» (Сүлейменов, 1998, 55 б.).

Тарихқа дейінгі Кіші адамзат қоғамындағы діннің алмасуы оңай жүрген жоқ. Кіші адамзат дәуіріндегі «діни соғыстардың» аяусыздығы тарихи дәуірдегі діни соғыстардан кем болған жоқ. Алғашқы христиандардың пұтқа табынушылардан көрген қорлығын немесе орта ғасырлардағы инквизицияларды айтса да жеткілікті. Ақын тарихқа дейінгі дәуірдегі Кіші адамзат абыздары салған Ай таңбаларына қадалған, шаншылған қарулардың суретін: найза, оқ-жебе, балта, циркуль т.б. немесе Бұқаға қадалған найзаларды былайша тарқатады: «Алғашқы күнге табынушылардың тағдыры да жеңіл бола қоймаған болар. Олар да жеңгеннен кейін өзіне дейінгілерді - бұрынғы діндерінен аяусыз жазалады. Өйткені Күннің алғашқы таңбасы - оларға, жауға қандай шара қолдану керектігін айтты. Бұл оны өлтіруге шақырған иероглиф еді» (Сүлейменов, 1998, 56 б.). О.Сүлейменовтің тарқатуында Ай мен Бұқаға қадалған қарулар таңбасы оны өлтіруге берілген белгі және оны біруақытта Жаңа Құдай - Күннің таңбасы деп қабылдау керек. Сонда ғана таңбалар сырын логикалық соңына дейін түсінуге болады, яғни «өлтірілген Ай (Бұқа)» = Ай емес = Күн.

Ақын «Ай» = мүйіз (Бұқа) контаминациясынан өлтірілген Бұқа = өлтірілген Ай = демек Күн деген синкреттік қорытынды шығарады. Ауыспалы мағынадан алғанда «Сиыр» (Бұқа емес), «Күн» (Ай емес). Осылайша қарамақарсылықтардың күресі өзара бірлікпен алмасты. Бұдан ақын Сиырға табыну дегеніміз - тайпадағы билікті әйелге беру. Күнге табынушылық алғашында матриархаттың діні болды деп дұрыс болжайды.

«Кейінгі алғашқы христиандар мен алғашқы мұсылмандардың киелі орындары сияқты, күнге табынушылардың храмдары да баруға қиын таулы аудандарда орналасуы ықтимал: жаңа дін сол кездегі көне тас ғасырларында да гүл шоқтарымен қошеметтелген жоқ. Тірнектеп жиналған рухани қазынамен, қоғамдық құндылықтардың бүкіл жүйесімен қоштасудың оңай емес екені бізге белгілі. Жаңа дін шаруашылық уклады мен әлеуметтік иерархияның жаппай қиратылуымен жүреді» (Сулейменов, 1998, 59 б.). Алғашқы күнге табынушылар «Бұқаны» өлтіріп, бір күнәмен шектелген жоқ, кешегі киеліні таптауы жалғасын тапты. Жаңа Күн құдайының құрметіне Бұқа құрбандыққа шалынып, істік шанышқыға оралып, астынан от (Күн) қойылып, Күнге қақталды. Күн-от, Бұқайды от жалынына орап жалмағаны сияқты, енді оның үмбеттері де Күн-құдай үлгісімен оның қалдықтарын жеуге тиісті болды. Тәттінің дәмін татқан адамдар ендігі жерде тек Бұқаны ғана емес, мүйізді уақ малдарды, көбіне қойларды жиі құрбандыққа шалатын болды. Осылайша адамның шөпқоректілігімен қоса етқоректілік дәуірі басталды. Бірақ палеографиялық материалдар көрсетіп отырғанындай бұл кезеңде адам баласы мүйізсіздерге тиіскен жоқ.. Сөйтіп жүздеген мың жылдарға созылған Кіші адамзаттың Күнге табынған дәуірі басталды.

4. Кіші адамзат тарихы

Осы орайда Кіші адамзаттың тарихына арналған әлемдік дәстүрлі тарих ғылымының жетістіктері мен О.Сүлейменов зерттеулерінің нәтижелерін салыстыру сұралып тұр. Әлемдік палеографияның бірден-бір бедел иесі және санаулы өкілдерінің бірі Эрих Церен 1959 жылы Берлинде, 1976 жылы Москвада шыққан «Ай құдайы» еңбегінде айға табынушылықты христиандықтың алдындағы діндердің бірі еді деп негізсіз бергі замандарға жақындата салады. Ал Күнге табынушылық дәуірін Айға табынушылықтың негізін шайқалтпаған эпизодтық көрініс ретінде алады. Кіші адамзаттың не себептен айға табынғанын не себептен кейіннен күннен де бас тартқанын түсіндіріп жатпайды. Э.Церен тарихқа дейінгі адамзат мәдениетінің тарихи дәуірдегі ежелгі мифология, бейнелеу өнерімен генетикалық байланысын көргенімен, тілдік, дыбыстық деректерді, таңбалар әлемі материалдарын пайдаланбайды (Церен, 1976, 381 б.). Мифтік деректер мен діни символика - палеография мен тілдік материалдардан бөлек алып қарастырылады. Ең бастысы «Айдың өлтірілуі» эмблемасының құпиясын көре алмады. Кіші адамзат таңбалар жүйесінің құпиясын ашуға оның әлеуеті, ғылыми инструментарийлері жетіспеді (Сулейменов, 2004, 2 б.). Оған дәстүрлі лингвистикада кедергі жасады, өйткені – «тілдік таңба еркін белгіленеді».

Ал О.Сүлейменов өзінің жаңа этимологиясының инструментарийлерімен Кіші адамзаттың Күнге табыну дәуіріндегі орасан зор қатпарларын ашады. «Жас күнге табыну этнологтардың назарына ілікпей қалды. Күнге табынушылық аясында бірнеше ағым пайда болды. Олардың бірі - Жас күнге табыну «тарихалдының» (предистория) орасан зор тарауын мазмұнға толтырды. Ол тайпалар бұқарасының көшін Шығысқа қарай - Күннің Отанын, құдіретті шырақ көтерілетін жұмақ жерұйық жерді іздеуге алып шықты. Ондағы мәңгілік өмір

елінде адам да мәңгілік өмір сүре алады. Мыңдаған жылдар бойы өшпеген бұл идеология халықтарды шығысқа қарай жетеледі. Күннің таңбасы (нүктелі дөңгелек) Мысырдан Қытайға дейін домалап жетті. Барынша бірбеткейлерін Тынық мұхитта тоқтата алмады. Біз бұл таңбаларды Жапон аралдарынан, Полинезия архипелагының аралдарынан да, ақыр соңында Оңтүстік Америкадан да тауып отырмыз» (Сулейменов, 1998, 144 б.).

Адамзат миллиондаған жылдар ішінде экватордың Килимонджаро тауларынан Еуразияның түкпір-түкпірлеріне, Солтүстік және Оңтүстік Американы тарай қоныстанды. Адам тілінің алғашқы дыбыстары Му-у, Бу-удан алғашқы сөз Бука, Бұқаға және басқа таңба сөздерге дейінгі аралық - орасан зор тарихи дәуір. Адам баласы барлық континенттерге таралып болған уақытта 20-ға жуық ортақ таңбалар, демек ортақ жанды сөздер болған. «Жанды тілдер - бастапқы дәуірде қолданылған ең архаикалық түбірлер мен форматтарды сақтаушы, - дейді О.Сүлейменов, - ... барлық тілдер Кіші адамзаттың «тұрпайы қоғамдарының» мәдениеті жақын іргелес болып, бір-бірінен айрықша ерекшеленбеген «тарихқа дейінгі» алғашқы иероглифтер дәуірінде жасалынған. Мұндай жағдайда кез келген мәдени шепті бұзу, кез келген грамматикалық ашу барлығының болмаса да басқаларының игілігіне айналған еді» (Сулейменов, 1998, 66 б.).

Біз О.Сүлейменовтің бірнеше ғана таңбаны - «Айды», «Мүйізді», «Өлтірілген Айды» тарқатқан тәжірибелерімен шектелумен мәжбүрміз. Түсінікті себептермен барлығына бірдей тоқталу өзін-өзі ақтамай, керісінше орынсыз қайталауға ұрындырған болар еді. Ақын Басталу дәуіріндегі тіл дамуының кезең-кезеңдерін де бөліп алады. Ол бойынша күн символдарына тұндырылған таңба-жазулар өзінің тілқұраушы рөлін атқарып болып, біртебірте бастапқы функциясынан айырылған. Сөйтіп енді адамдарды бәле-жаладан сақтаушы бойтұмар, гербтік таңба-әшекейге, өрнекке айналған. Тілдері кемеліне келген халықтарда (ауызша хат) графикалық кескіндердің қажеті болмай қалды. Сан жағынан өсе түскен көптеген халықтар үшін Кіші адамзат тарихындағы алғашқы таңба - жазусыз кезең, яғни алғашқы таңба жазудан кейінгі кезең, бүгінгі тілмен айтқанда посттаңба - жазусыз кезең болған. Алғашқы иероглифтер бізге ою-өрнек, лексемалардың морфологиясы, заттардың формасы, семантикасы арқылы жетіп отыр.

Автор оларды тарқатудың барысында бүгінгі тіл ғылымының жетістіктері мен өзінің жаңа этимологиясының әдістерін толығымен қолданады. Әдістәсілдері мен инструментарийлері де тосын да соны. Маман зерттеушісі В.Акимов айтқандай: «Феномендер жүйесі: алғашқы дыбыстар, алғашқы таңба белгілер, алғашқы таңба белгілерді қосу заңы, айналымдар теңдігі және сызып-өшіру, ұштағанды дауыссыз дыбыстардың дауыстылармен толығу заңы, таңбамағынаның төңкеріліп түсу заңы, палиндром заңы, антонимнің антонимі, қосарлану заңы... Заңдар жинағы ма? Жоқ, метатілдің іргелі теориясы дерсің» [Акимов, 1999, 141 б.]. Мұнымен қоса, О.Сүлейменов Кіші адамзаттан ұмыт қалған таңба - жазулар тілінің стиліне сәйкес сөз ішінде және сөйлем ішіндегі әртүрлі нұсқаларын,

графемаларын қалпына келтіре отырып, жүздеген тілдердің сөздіктерін пайдаланады. Оның ішінде түркі-славян тілдері материалдарына көп сүйенетіндігі түсінікті [Джуанышпеков, 1996, 35 б.].

Ал енді ақын ұсынып отырған сөз түбірін көркемдік ғылыми талдауының әдістері мен тәсілдерін қазіргі тілтанушылар, айталық индоевропейстика мен семитология пайдаланса, ақын концепциясының ғылыми-деректік базасын нығайта түсері сөзсіз. Олардың барлығы адамзат тілінің Кіші адамзат дәуіріндегі біртүлділік диалектілерінен шыққандығын дәлелдей түсетіндігі ендігі жерде күмән тудырмайды.

Ақынның «тарихқа дейінгі» адамзат тілінің әліппесін жасап, оған «Бастауыш грамматика» (антилогия теориясына) деп арнайы тарау арнауы - ғылымның жан баспаған саласы. Бұл орайда О.Сүлейменовтің көркемдік ғылыми талдауы кіршіксіз. «Дамудың шарты ретінде қосыңарлық заңын ұғынуды туғызып, табиғаттың адамдардың ойына салған алғашқы абстракциялық ой-тұжырымы - жұптылық тіл жобасының схемасы болды. Еркек пен әйел, күн-түн, жарық-түнек, жоғары-төмен, аспан-жер, күннің шығуы - батуы...» (Сүлейменов, 1998, 170 б.).

Шынында да қарама-қарсылықтардың айна-қатесіз кезектесуі, тек екінші қарсы жақты терістеу арқылы жүреді. Бұл - қарама-қарсылықтардың белгілі күрес заңы. О.Сүлейменов мұны «не ол - не бұл» (или - или) принципімен түсіндіреді. Табиғаттағы жұптылық адамның бойынан да табылды: екі көз, екі аяқ, екі қол т.б. Уақыттың өтуімен адам баласы қарама - қарсылықтардың «жаулығын» ғана емес бірлігін, олардың үйлесімділігін ұғынады да «не ол - не бұл» принципін «ол да - бұл да» (и - и) принципімен алмастырады. Табиғаттағы жұптылық тілде де көрініс тапты. Өйткені сөз - табиғаттағы заттар мен құбылыстардың бейнесі. Сәуле мен көлеңкенің жұптылығын байқау алғаш сөз абыздарына оның айқын жүйелілігін көрсетті. Мұның барлығы алғашқы «тілжасаушыларға» бірінен соң бірі пайда болып жатқан сөздерді жүйеге келтіруге мүмкіндік берген шешуші қадам болды. Басқаша айтқанда, барлық сөздердің қарама-қарсы баламасының тууына түрткі болды. Ең көне тілді тудырушы схема антонимия болды... «Әрбір сөздің өзінің айна қатесіз жұбы болды... Әрбір сөз қарсы мағынадағы сөзді тудырды, өз кезегінде олардан келесі антисөздер шықты...» (Сүлейменов, 1998, 170-171 б.). Басталу дәуірінде дыбыс еліктеуіш сөздердің көп болмағаны белгілі, алайда, антонимия механизмінің іске қосылуымен бейнелі жазулардың лексикалық қорын еселей түсті. «Алғашқы иероглифтерде жұптылық идеясының графикалық бейнелері болды. Олар сөз жасаушыларға сөз бен сөйлемнің грамматикалық құрылысының схемасын меңзеді», - дейді О.Сүлейменов, - бұл түптің түбінде күрделі сөздер мен ұғымдардың сөйлемге айналуына алып келді (Сүлейменов, 1998, 171 б.).

О.Сүлейменовтің сөздің тамырын талдау әдісінің дәстүрлі этимологиядан айырмашылығы - сөздің шығуы төркіні Кіші адамзат (тарихқа дейінгі) дәуіріндегі алғашқы графикалық ілкі иероглифпен генетикалық байланыста қарастыруында. Айға табыну дінінің қойнауынан Күнге табыну діні шығып, ол болашақ тарихи дәуірдегі бір құдайға табынушылықтың жаршысы еді. Демек бірқұдайға табыну

(монотеизм) тарихи дәуірде ғана болмаған, тарихқа дейінгі қоғамда да оның бай дәстүрлері болған. Шумер, этрускі, грек және түркілердің алғашқы жазулары әртүрлі табиғи-этникалық нұсқаларда осы ортақ ілкіероглифтерді пайдаланған. Адамзат дәстүрлі қоғамдық ғылымдар айтқандай, Айға табынушылық дәуірінен бірден монотеизмге өткен жоқ, олардың арасында ондаған мың- жылдық кезеңді қамтыған Күнге табыну кезеңі болды. Уақыттың өтуімен әртүрлі халықтардың ортақ мұрамен орасан зор тарихи мәдени жұмыстарының барысында алғашқы таңба жазулар танымастай өзгерген, бірақ О.Сүлейменов тапқандай ортақ бұлтартпас ұқсастықтары сақталған. Барлық континенттерге осындай ортақ бай рухани мұрамен тарқасқан «ажырасқан», «енші алысқан» адам баласы келесі бір тарихи айналымда тарихи дәуірге өтіп, өздерінің ең көне дербес өркениеттерін құрып (Мысыр, Шумер, Үнді, Қытай, Майя т.б.) бастапқы туыстығын «ұмытты».

«Барлық жер бетінде ондаған мың жылдар бойы өмір сүрген Күнге табыну діні ілкі иероглифтерден басталып иероглифтер пайғамбарлар заманына дейін келді. Олардан - күннің көне таңбаларынан, символдарынан, адамзаттың бейнелі жазуының негізі болған көпшілік символикалық және суретті иероглифтер шықты» (Сүлейменов, 1998, 494-496 б.). Күнге табынушылық түптің-түбінде халықтардың барып қоныстанған жерлерінде болашақ тәңірге сыйынуды, зорастиризмді, буддизмді, синтоизмді, иудейзмді, христиандық пен мұсылмандық дәуірінің шығуына негіз болды.

Қорытынды

Тұжырымдай келгенде, О.Сүлейменов алғашқы негізгі сөз құраушы схеманың антонимиясы болғанын дәлелдеп шыға алды. Осы бір морфологиялық модельге түрткі болған күннің екі күрделі таңбасы болып, олар қарама-қарсылықтардың күресі мен бірлігін білдіреді. Бір уақытта діни ілім мен дүниетаным, философия мен ғылым болған алғашқы тілжасамы, осы бір графикалық ұрық-таңбадан шықты. Ол алғашқы таңбалардан ежелгі, алғашқы алфавиттерге дейінгі аралықтағы дыбыстар эволюциясының барысын, ежелгі сөздер мен материалдық мәдениет өрнектерін талдаудың жаңа күшті инструментарийлерін жасай алды. Жаңа тілтану мен этимологияның іргетасын қалап, оны дәл ғылымдарға жақындатты. Сөйтіп осы күнге дейін адамзаттың ғылыми ой-жұмбағын шеше алмаған түйінді шешуге орасан зор үлес қосады. Сол арқылы бүгінгі әлемдік қоғамдық ғылымдарда қалыптасқан жүздеген діни, идеологиялық, мәдени, нәсілдік, ұлттық соқыр сенімдерді жеңуге мүмкіндік берді. Осылайша жер-жердегі «патриоттық ғылымның» алуан түрлі өкілдерінің «жұмақ тілін» өз тілдеріне тартуы мән-мағынадан айырылды. Әлі күнге дейін бейресми «таңдаулы халық» болып саналатын көне еврей немесе санскрит тілдері де күдерін үзуі тиіс. О.Сүлейменов үшін бүкіл адамзат - таңдаулы халық. «...Намыстары тең халықтар ғана адамзат бола алады. Халықтарды ежелгі немесе жас, тарихи немесе тарихи емес деп бөлмеймін: Олардың барлығы жерде бір уақытта пайда болды. Олар туралы естелік - тілдерде сақталған. Этимология тарих ғылымының негізгі жанры - тіл археологиясы болуда. Ол көне тарих туралы, тарихқа дейінгі саналмаған мыңжылдықтар туралы негізгі мағлұмат беруші бола алады» (Сүлейменов, 1998,

496 б.) - дейді ақын. Шынында осы күнгі көне замандарды зерттеуде негізінен жазба, археологиялық, антропологиялық, этнографиялық деректер ғана пайдаланылып, этимологиялық деректер қағажу қалған. Ал О.Сүлейменов «Этимологиялық сөздіктер қорғандарынан ежелгі тас ғасырының вавилондарын қазып алуға болатынына» сенімді.

О.Сүлейменовтің «Жазу тілі» ескертілгеніндей ресми әлемдік ғылым өкілдері тарапынан үнсіз және қарсылықсыз қабылданды (Сүлейменов, 2019). Бірақ бұрынғысынша ресми ғылымнан алыс ғылыми көпшілік тарапынан қызу қолдауға ие.

Кітапты оқып, әсерленген әлемге танымал тәжік жазушысы Тимур Зульфикаровтың бағалауынша, жаңа туынды - ХХІ ғасырдың кітабы, кітап-пирамидасы «Менің ойымша бұл тосын да шабытты ғылыми және ақындық кітап- ғылым мен поэзияның Пирамидасы... Отандық ғылым мен ойдың қайта өрлеуіне жаңадан үміттер ұялата алады. Хауа анамыздың жұмақ бағында алдап-арбауға түсіп қалғанына куәгер бірнешеу болыпты-мыс дейтін көне аңыз бар. Олар: тауыс, жылан мен арыстан екен. Маған осы бір аса ұлы оқиғада ақынымыз, данагөйіміз, ғалымымыз, саясатшымыз О.Сүлейменов те болғандай көрінеді... Ол алғашқы адамдар Адам ата мен Хауа анамыздың алғашқы сөздерін, сыбырларын, дауыстарын, таңбаларын тыңдап және есінде сақтағандай» (Зульфикаров, 2006, 4 б.). Ал Қазақстандық публицист, ғалым Әмірхан Балқыбектің ойынша: «О.Сүлейменов еңбегін ХІХ ғасырдағы археологиялық ұлы ашылымдар мен ХХ ғасырдың басындағы оларға ғылыми - тарихи негіз беруге талпынған ізденістердің тереңнен тамыр тартқан толымды қорытындысы ретінде бағалайтын күн алыс емес. Ақын еңбегінің жұлдызы жанған осы күн қазақ ақыл-ойының да бағы жанған күн болмақ... Адам ата мен Хауа анамыздың, бағзы жұмақтың тілін қалпына келтіруге тырысқан ақын талпынысын басқаша бағалау мүмкін еместей» (Балқыбек, 2009, 3 б.). Бекнұр Төлеуғалиев болса: «Барша қазақ халқы жан баспаған тағдырдың жасырын тарихына жалғыз аяқ жолға түсіп, жалғыз жорыққа шыққан ХХІ ғасырдың пайғамбарын жаратушының өзі қолдап, қолтығынан демеп, балаққа жармасып, аяқтан шалушылардан сақтасын деген тілегін білдіреді» (Төлеуғалиев, 2002, 158-159 б.). Архетип - өте күрделі де жұмбақ гуманитарлық категория. «Жазу тілі» - ғылыми ортада ұзақ жылдар бойы пікірталас тудырып келе жатқан адамзаттың тарихқа дейінгі қоғамының архетипін, тек интуиция бойынша зерттеуге болады дейтін тұжырымға қайшы келеді [Большакова, 2010, 208 б.]. Олжас Сүлейменов адамзаттың Басталу дәуірінің архетипін жаңа «ядролық», лингвистикалық және көркемдік зерттеу құралдарымен тануға болатындығын іс-жүзінде дәлелдей алды (Сүлейменов, 2003, 3б.). Бұл еңбектің миссиялылығы, планетарлылығы да осында.

EXTENDED ABSTRACT

It was the merit of the poet, scientist and outstanding public figure of Kazakhstan Olzhas Suleimenov, who made an immense contribution to the formation of world consciousness, and he was able to give his personal historical civic feelings and thoughts a social character and national meaning. He believed that it was necessary to restore the national dignity and honor of his people by searching for the Lost History of his people. Olzhas Suleimenov's response to the demands of the time in the new conditions was to revive the spirit of his people by finding a place in the history of humankind, to bring around them and call for civic historical activity. His work can be divided into the period before and after the publication of the book "Az I YA". The outstanding books published during these periods contributed to the development of scientific-historical thought in Kazakhstan to a certain extent.

Olzhas Suleimenov made a significant contribution to the development of historiography in Kazakhstan, the methodology of teaching history, sources, and the introduction of materials of the National Museum into scientific circulation, persistently conducting scientific research, historical poems and poems. During this time, creativity has had a positive impact on a whole generation of young people and has become a leader. In the 1960s and 70s, the poet's works not only nurtured the historical consciousness of Kazakhs but also went beyond it.

The 1970s, which in Soviet historical science were called "the beginning of the years of stagnation", were the final stage of the formation of the Kazakh intelligentsia. The book of the Olzhas Suleimenov, published in 1975 in Almaty, was aimed at centuries-old stereotypes in Russian and Soviet historical science, for which the Soviet science officials accused the author of "panturkism".

As a continuation of this book in 1998, O. Suleimenov publishes a new book "Language of Writing", in the new conditions of Kazakhstan's independence. O. Suleimenov completes his original concept on world history, substantiates a new concept this time aimed at the basic principles of "Indo-European studies" in linguistics, which now dominates linguistics and world history in this book. The article deals with the new "nuclear linguistics" by O.Suleymenov, which contributes to the word genetics, and analyzes the concept of Ferdinand de Saussure in linguistics, which is the foundation of Indo-European studies.

One of the problems that humanity has faced for centuries, which cannot be solved, is the problem of the origin of language and human thought. According to Olzhas Suleimenov's research, the scope of linguistic examination has sharply narrowed. Linguists wrote only about the upper layers of word history. Turkology did not go beyond the Orkhon-Yenisei script, modern European languages were Latin, and its roots went back to Sanskrit. The fate of Slavic languages and others is similar. The main problem that the religion and science of the human race cannot solve, no matter how much, comes from the other side of O. Suleimenov. The poet proves that humanity came from the same beginning and that their language was one through his "atomic linguistics".

The author's views on several aspects of prehistoric society research are fundamental. Thus, we can distinguish his interpretation of the world of the first symbols in the inscriptions on the stone. Special attention of modern researchers should be drawn to the views of O. Suleimenov on the religious beliefs of primitive people-Neanderthals and Homo sapiens (wise man), assertions that Neanderthals were worshippers of the Moon, and wise man was a worshipper of the Sun. The author claims that the bloody conflicts between them were no less violent than the religious wars of the modern period and draws attention to the probable reasons for the extinction of Neanderthals from the historical scene. Analyzing the vast collection of materials of the prehistoric period, the author puts forward a scientifically based hypothesis on the formation of the main directions of the first geographical discoveries in prehistoric times. It also proves that the appearance of the "East-West" dichotomy occurs not at the stage of development of the civilizational process, but during the period of prehistoric society.

In summary, in the 1960s and 70s, the historical theme was relevant for Kazakh literature. During these years, in addition to O. Suleimenov, writers and poets of Kazakhstan visited historical topics. But most often they remained within the framework of writing works of art or began with a near history and later-with the history of the Middle ages. O. Suleimenov's artistic mastery of historical themes was not narrow to historical-scientific depth, was devoted to the most pressing, fundamental problems of thousands of years of domestic and world history, and thus gave a powerful impetus to the development of general scientific-historical thought in Kazakhstan.

КАУНАҚСА

- Акимов В. (1999) *Метаязыческая поэма О.Сулейменова «Язык-письма»*, Простор (3), 141-143.
- Балқыбек Ә.(15.06.2009) *Адам Ата қандай тілде сөйлеген*, Дала мен қала.
- Большакова А.Ю. (2010) *От сущности к имени. Теория архетипа*, Ульяновск (Ч.1.).
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В.(1984) *Индоевропейский язык и индоевропейцы: реконструкция и историко типологический анализ проязыка и протокультуры*, Тбилиси.
- Гумбольдт В.(1984) *Избранные труды по языкознанию*, Москва.
- Джуанышпеков Н.О. (1996), *Проблемы современного сравнительного литературоведения: автореферат*, докт. фил. наук, Алматы.
- Зульфикаров Т. (25.05.2006), *Пирамида Олжаса в пустыне варварства (Размышления дилетанта у подножья новой книги О.Сулейменова «Язык письма»)*, *Казахстанская правда*.
- Обсуждение книги О. Сулейменова (1976), *Вопросы и истории*, Москва (9), 147-154.
- Сулейменов О. (1998), *Язык письма*, Алматы, «Рим» баспасы.
- Сулейменов О.(28.11.2003), *Мы идем к планетарному сознанию*, *Казахстанская правда*.
- Сулейменов О. (20.05.2004), *Мой месяц май*, *Мегаполис*.
- Сулейменов О.(15.01.2019), «Қазақстан Республикасы Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Ұлы Даланың жеті қыры» мақаласындағы инновациялық тұжырымдар» атты дөңгелек үстелінде сөйлеген сөзі, *Астана*.
- Төлеуғалиев Б.(2002), *Теңдесі жоқ ғылыми еңбек*, *Жұлдыз* (7), 158-159.
- Фрэзер Д. (1989), *Фольклор в Ветхом завете*, Москва.
- Церен Э. (1976), *Лунный бог*, Москва, «Наука» баспасы.